

II SREDNJOVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI — STEĆCI

Na osnovu traženja Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine da Hidroelektrana Trebišnjica osigura finansijska sredstva za akcije zaštite spomenika kulture koji su ugroženi izgradnjom hidroenergetskog sistema Trebišnjica, Hidroelektrana Trebišnjica je sporazumno sa Zavodom obrazovala komisiju konzervatora i drugih stručnjaka koja je imala zadatak da utvrdi koji se sve spomenici nalaze na ugroženom području i kakve bi mjere u cilju njihove zaštite trebalo preduzeti.

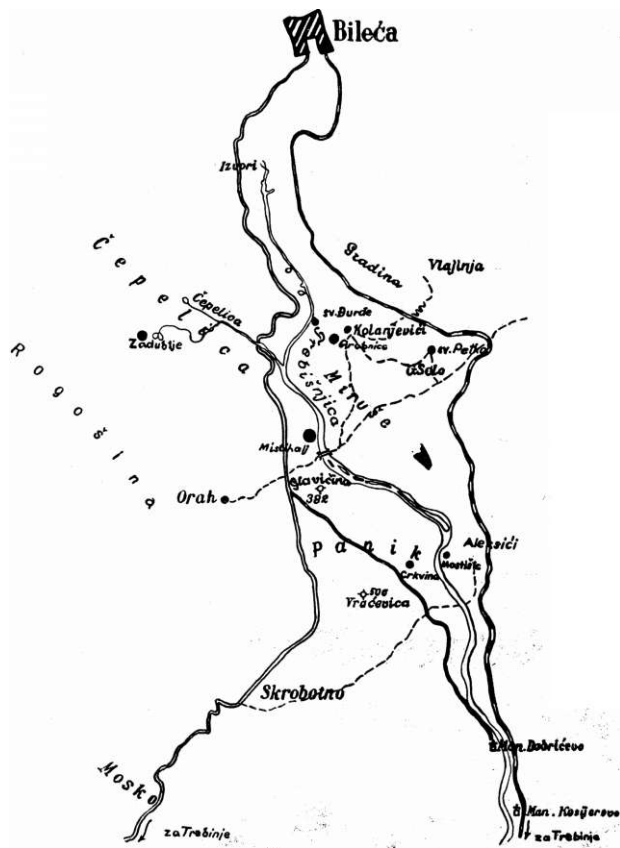
Jedan od zadataka te komisije odnosio se na srednjovjekovne nadgrobne spomenike-stećke. Za obavljanje toga zadatka obrazovana je ekipa u kojoj su učestvovali: Šefik Bešlagić, direktor Zavoda, Zdravko Kajmaković, konzervator Zavoda, i Ranko Rosić, fotografski majstor Zavoda, a povremeno i Mato Biško, arhitektonski tehničar Zavoda koji je bio orijentiran na tehnička snimanja crkava vezanih za stećke kao i Ćiro Rajić, fotograf Uprave za zaštitu spomenika kulture iz Mostara.

Ekipa je obišla teren u maju 1960. godine i prikupila osnovne podatke o spomenicima. Nakon sređivanja i proučavanja tih podataka došlo se do potrebne naučne evidencije i do izrade predloga mjera za zaštitu tih spomenika, što se u ovome članku i saopštava.

Ovdje je najprije kritički i sistematski izložen materijal, zatim je obavljena naučna analiza i sinteza sa zaključcima, a zatim je predložen program zaštitnih mjera. Člankom je obuhvaćeno samo područje gornjeg toka rijeke Trebišnjice (Panik-Miruše), a ne i ostala područja koja će se samo djelomično potopiti ili kuda prolazi cjevovod hidrocentrale, jer se samo tamo nalaze stećci koji su direktno ugroženi. Red izlaganja ide od izvora Trebišnjice desnom stranom rijeke do Panika, a onda lijevom do Crnogorskih Miruša. Na tome području nalaze se slijedeće nekropole stećaka:

izvor Trebišnjice, Zadublje, Orah, Mistihalj, Crkvina u Paniku, kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima, Grobnice u Kolanjevićima, mala nekropola u Kolanjevićima i Mostište.

Prilaže se topografska skica terena na kojoj su pored srednjovjekovnih nekropola ubilježeni i najvažniji preistorijski, antički i srednjovjekovni arheološki lokaliteti (slika broj 1).

1. Topografska skica gornjeg toka Trebišnjice koji će biti potopljen, sa ubilježenim srednjovjekovnim nekropolama i najvažnijim arheološkim lokalitetima.

PREGLED NEKRKOPOLA

1. Nekropola kod izvora Trebišnjice

Oko 150 m južno od prvoga izvora rijeke Trebišnjice, na maloj zemljanoj humci, nalaze se 2 vrlo dobro obrađena i očuvana stećka u obliku ploča (djelomično su utonula u zemlju pa im se nije mogla izmjeriti čitava visina), koja su postavljena naporedo i orijentirana po pravcu sjeverozapad—jugoistok. Njihove dimenzije su: 162 X 70 X 20 cm.

Obadva spomenika su ukrašena.

Na vodoravnoj strani jednoga spomenika nalazi se plitko plastično prikazana pravougaona bordura od urezanih kosih paralelica među dvjema paralelnim linijama i unutar ove bordure dugačak i prav mač sa krsnicom i drškom koji se jabučasto završava (sl. br. 2).

Drugi spomenik na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 3).

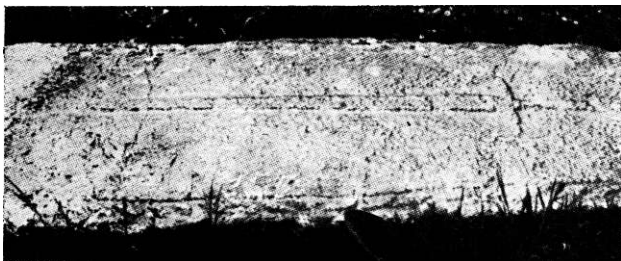
Oko 50 m sjeverno, na nešto uzdignutom i krševitom platou, vide se obrisi temelja neke zgrade koja je svojom dužinom bila orijentirana kao i stećci. Okolni stanovnici pričaju da je tu »u stara vremena« bila crkva Ružica.

2. Nekropola u Zadublju

U području naselja Čepelica, a u zaseoku Zadublje, na preistorijskom zemljanom tumulu, kod kuće Dušana Miševića, smještena je srednjovjekovna nekropola sa 50 slabo obrađenih, u zemlju utonulih i inače neuglednih stećaka u obliku ploča, bez ukrasa.

Spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok.

Kamenolom za usijecanje ovih, a vjerovatno i stećaka nekih obližnjih nekropola, nalazi se nedaleko odavde, u podnožju Rogožine. Tu su zapravo dva kamenoloma, jedan ispod Ljubić-njiva, a drugi nešto dalje, na lokalitetu Zidak. Kod prvog kamenoloma i danas leže 3 obrađena stećka, od kojih su 2 ploče i 1 visok ali oštećen sanduk. Sanduk je veoma lijepo ukrašen. Na bočnim stranama

2. Motiv mača na stećku nekropole kod izvora Trebišnjice

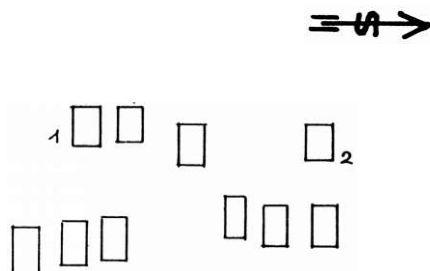
3. Ukraš na drugome spomeniku nekropole kod izvora Trebišnjice

on ima friz od cikcak-linije koja sa obadvije strane još ima umetke od malih cikcak-linija. Ispod toga friza je niz kružnih vijenaca, a ispod ovoga opet friz kao onaj prvi. Ispod svega se pružaju arkade sa stubovima koji imaju kapitule, ali bez lukova. Isti ukras sa arkadama nalazi se na jednoj čeonj strani. Kod drugog kamenoloma se danas nalazi 8 obrađenih stećaka u obliku ploča i u obliku sanduka.

Okolnost da su se već obrađeni stećci našli kod kamenoloma jasan je prilog tvrdnji da se stećci u ovome kraju nisu samo grubo oblikovali u kamenolomima a onda prevlačili i kod same nekropole dotjerivali i ukrašavali, nego da se svo klesanje obavljalo kod kamenoloma.

3. Nekropola u selu Orah

Orah je naselje koje se nalazi između Čepelice i Panika, nekoliko stotina metara desno od ceste Bileća—Trebinje, oko 1500 m jugozapadno od nekropole Mistihalj. U samome selu, upravo kod Vučinića kuća, a na lokalitetu Crkvina, pokraj seoskog puta, smještena je srednjovjekovna nekro-

4. Skica nekropole u Orahu

pola sa ukupno 10 stećaka u obliku slabije obrađenih i očuvanih ploča koje su orijentirane po pravcu zapad—istok.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 4).

Dvije ploče su ukrašene.

Na vodoravnoj strani ploče koja je označena kao broj 1 nalazi se urezan povelik motiv u vidu štapa i kruga na jednom njegovom kraju (kao ćirilsko slovo F). Takav motiv nije poznat u dosada publikovanom materijalu o stećcima. Ne može se sigurno tvrditi šta on predstavlja. Najviše me podsjeća na štap sa namotanom vunom ili kudjeljom koja se prede (sl. br. 5).

Ploča broj 2 ima na vodoravnoj strani pravougaonu borduru od dviju paralelnih linija između kojih su urezane kose paralele.

Na samoj nekropoli se primjećuju zatrpani temelji neke zgrade manjih dimenzija, koja je na istočnoj strani imala polukružno postavljen zid. Tu smo našli stub i oborenu ploču od časne trpeze. Po svemu izgleda da je to nekada bila crkva. Vjerovatno su to ostaci crkve koju spominje Ninković, jeromonah manastira Dobričeva, 1906. godine.¹

4. Nekropola Mistihalj u Paniku

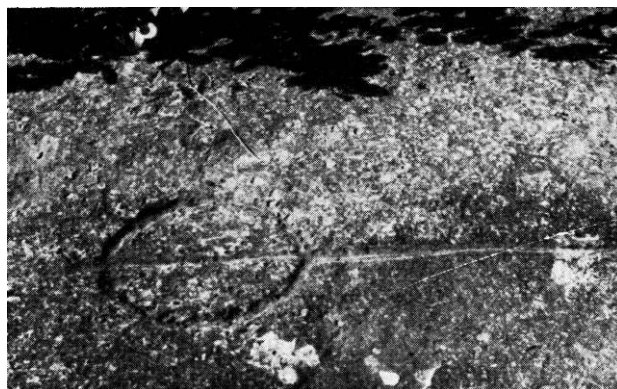
Oko 4 km od izvora Trebišnjice nizvodno, s desne strane, smješteno je naselje Čepelica (nazvano po pritoci Trebišnjice koja se tu salijeva), a otprilike isto toliko dalje naselje Panik. Između ta dva naselja, a oko 500 m istočno od glavne ceste Bileća—Trebinje, na lokalitetu koji je u ovome kraju poznat pod imenom Mistihalj, pokraj same rijeke, nalazi se jedna od najvećih hercegovačkih nekropola stećaka.

Između stećaka i u njihovoj neposrednoj blizini nastavljeno je sahranjivanje pravoslavnih stanovnika Panika, Orah i Čepelice i iza perioda stećaka. To mjesto i danas služi kao njihovo groblje.

U svjeroistočnom kraju dosta prostranog i ravničastog terena koji zauzima staro i novo groblje nalazi se manja kamenom ozidana crkva koja je posvećena sv. Nikoli (7 X 4,5 X 5 m). Crkva ima toranj na preslicu sa jednim zvonom i više ulaznih vrata uzidanu manju ploču sa ćirilskim natpisom koji govori o podizanju hrama (nije poznato da li ovoga ili nekog ranijeg) a koji je objavio Ninković.² Crkva je postavljena tačno po pravcu zapad—istok, sa polukružnom oltarskom apsidom na istočnoj strani (sl. br. 5a). Prilikom pregleda unutrašnjosti crkve, ustanovili smo da je za časnu trapezu upotrijebljen dio rimskog gezimsa koji je vrlo bogato profiliran, što govori o tome da je u blizini mogla biti neka luksuzna i monumentalna rimska građevina.

¹ Leontije Ninković: Monografija manastira Dobričeva s područnim crkvama. Mostar 1908, 74.

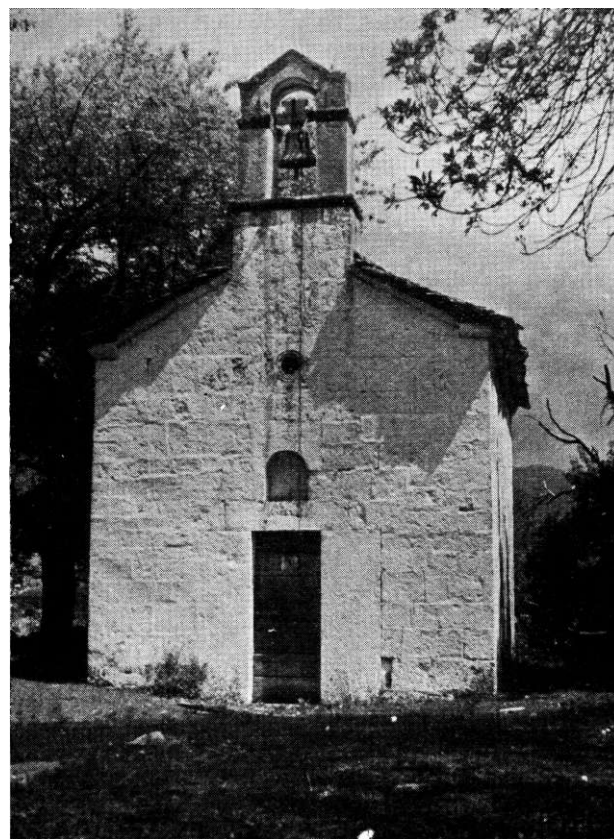
² Isto tamo, 75.

5. Motiv na stećku nekropole Orah

U blizini današnje crkve nalaze se na dva mjesta djelomično zatrpani temelji nekih starijih zgrada. Nije isključeno da bi se ispitivanjem tih ostataka moglo ustanoviti i postojanje srednjovjekovne crkve o kojoj se u narodu priča. Ako je takva crkva zaista postojala i ako je bila posvećena sv. Mihajlu, moglo bi se, onda, po tome objašnjavati i ime ovoga lokaliteta — Mistihalj.

Nedaleko od ulaza u sadašnju crkvu postoji jedan veliki stećak u obliku ploče, na kojemu je preostao dio natpisa sa godinom 1896. Vjerovatno

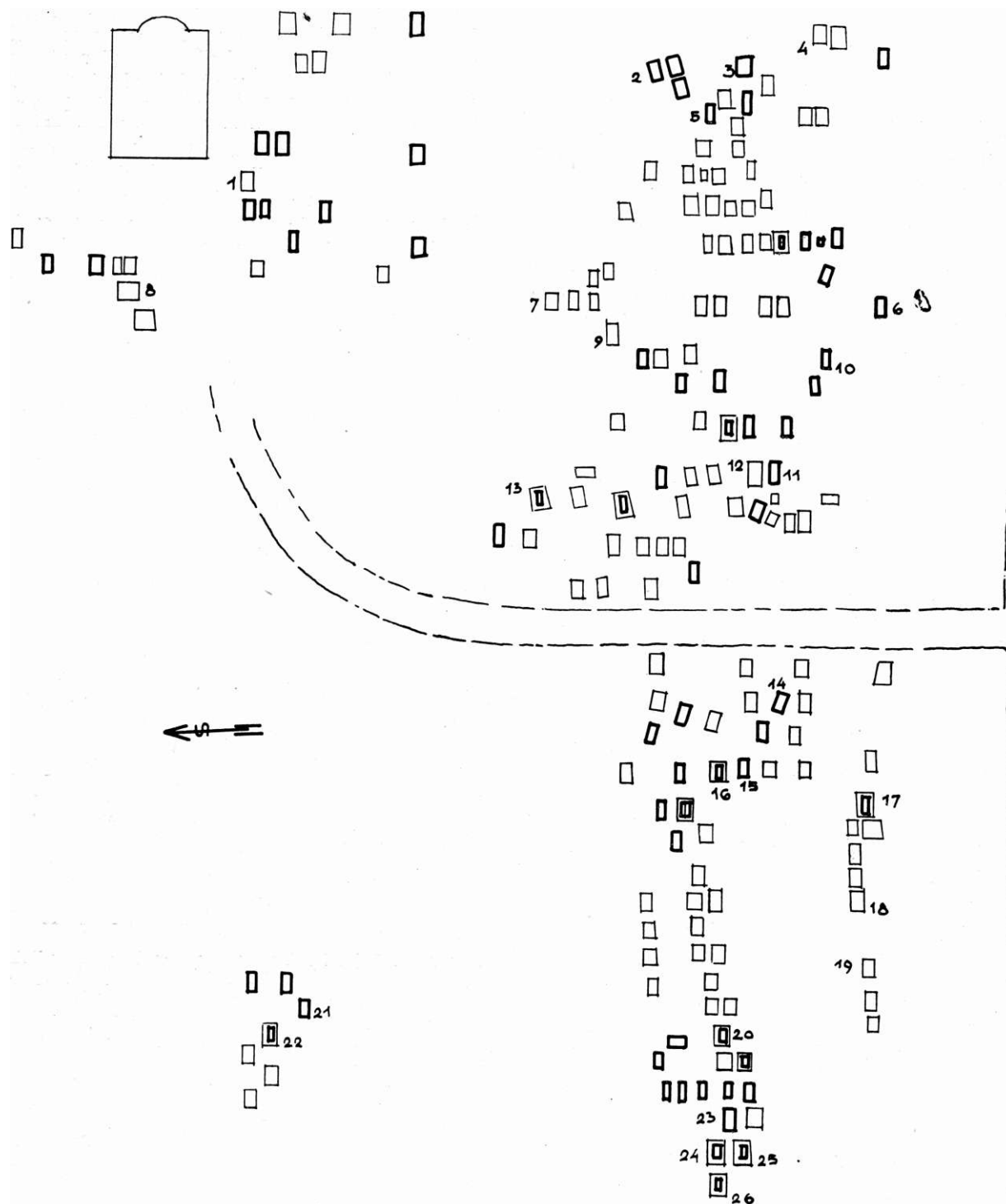
5a Crkva sv. Nikole u Mistihalju

še taj natpis odnosi na godinu podizanja crkve sv. Nikole.

Oko crkve, kao i na čitavom području gdje su groblja i grobni spomenici, buja rijetka šuma mlađih i starijih hrastovih stabala, a ponegdje su grobovi zarasli i u gustu šikaru. Inače, čitavo područje je ograđeno suhozidom. Ulaz u groblje je

sa južne strane, od seoskog puta koji dolazi od glavne ceste, zatim blizu samoga groblja prelazi mostom preko rijeke, a onda ide u naselja Miruša koja se prostiru s one strane Trebišnjice.

Stećci ove nekropole su postavljeni u nizovima po pravcu sjever—jug, a svojom dužinom su orijentirani po pravcu zapad—istok. Glavnina nekro-

6. Skica nekropole Mistihalj

pole se nalazi južno od crkve. Ona počinje od same obale rijeke i pruža se od istoka ka zapadu na dužini od oko 80 m. Njene manje skupine postavljene su zapadno od crkvene zgrade, jedna petnaestak a druga tridesetak metara daleko. Uzevši u obzir i ove dvije skupine, širina nekropole iznosi oko 75 m.

Kasniji kao i savremeni grobovi postavljeni su više u istočnom kraju, i to bliže samoj crkvi. Oni su ili humčice označene neobrađenim kamenjem, ili jednostavne tanke ploče sa nešto sitnijeg kamenja oko i ispod njih, ili su pak tanje ploče sa usađenim uskopločastim stubićima na zapadnoj strani ili su, umjesto tih stubova, bolje ili slabije klesane krstače.

Ovdje je ukupno evidentirano 178 stećaka. Po uobičajenim osnovnim oblicima taj broj izgleda ovako: 110 ploča, 66 sanduka i 1 sljemenjak. Neki Spomenici su utonuli u zemlju ili su djelomično zarasli u travu i šipražje, zbog čega nije bilo moguće tačno izmjeriti njihove visine, pa otuda broj ploča i sanduka možda nije baš sasvim tačan. Pretpostavljam da je ranije ovdje bio veći broj stećaka. Jeromonah Ninković napominje da je mnogo stećaka uzidano u crkvu sv. Nikole.³

Mnogi sanduci su visoki, a 11 ih je postavljeno na ploče koje im služe kao postolja. Upada u oči desetak ploča relativno velikih dimenzija, naročito u zapadnom dijelu nekropole.

Veći broj stećaka je izrađen od kvalitetnijeg vapnenca, vrlo dobre obrade i očuvanosti.

Prilaže se skica iz koje se vide raspored i oblici stećaka (sl. br. 6).

Slika broj 7 prikazuje jednu skupinu stećaka koja se nalazi u istočnom kraju nekropole, a slika broj 8 prikazuje zapadni dio nekropole oko broja 17.

Od ukupnog broja stećaka 26 primjeraka posjeduju na svojim stranicama ukrasne i simbolične motive, a na jednom od tih primjeraka je dio nekadašnjeg ćirilskog natpisa. Takvi spomenici su u skici obilježeni brojkama i o njima ovdje pružam najosnovnije podatke.

Kao broj 1 obilježena je po dužini raspukla dugačka ploča (200 X 90 X 25 cm) čiji su istočni uglovi nešto zaobljeni i koja je sa zapadne strane produžena kao sljeme, zašiljena. Neobično je kod nje to što je postavljena na veću ploču, a onda obadvije još na jednu ploču.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalazi se dosta velik i vrlo plastičan krst.

Kao broj 2 obilježen je dobro klesan i očuvan sanduk (185 X 120 X 38 cm) koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od urezanih kosih paralelnih linija, zatim sredinom po dužini ima tordiranu vrpču, a onda u dva ugla rozete u tordiranim kružnim vijencima.

Brojem 3 označena je veća utonula i oštećena ploča (190X110 cm visina viri iz zemlje 15 cm) koja sredinom vodoravne strane ima samo jednu

7. Skupina stećaka u istočnom kraju nekropole Mistihalj

urezanu liniju. Ta linija mislim da je znak da se pod pločom nalaze dva skeleta.

Brojem 4 označena je dobro obrađena i očuvana, ali u zemlju utonula, velika ploča (205X120 cm, iznad zemlje viri svega 20 cm).

Ovaj spomenik na vodoravnoj strani ima plastično prikazan pravougaoni štit i ispod ovoga mač sa krsnicom i drškom okruglastog završetka. Gornja ivica štita je kosa i ovalno usječena za proturanje koplja. Na štitu se vidi kosa tordirana prečka i po jedna rozeta s jedne i s druge strane.

Pod brojem 5 označen je srednje obrađen veliki sanduk (190 X 110 X 40 cm), koji je danas sav obrastao lišajevima i mahovinom.

8. Pogled na zapadni dio nekropole Mistihalj

3 Isto tamo, 76.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalaze se dvije vrlo plastične, dosta velike i duboke, »kamenice« (sl. br. 9).

Broj 6 je stećak u obliku manjeg ali okrnjenog sanduka (155 X 75 X 40 cm) koji na sredini vodoravne strane ima plastičan krst, a u zapadnom kraju dva udubljena kružna vijenca, kao dvije »kamenice«.

Broj 7 je preostali veći dio spomenika u obliku ploče (110 X 150 X 15 cm) koji na vodoravnoj strani ima urezanu borduru od dviju paralelnih linija i između ovih urezanih kosih paralelnih linija.

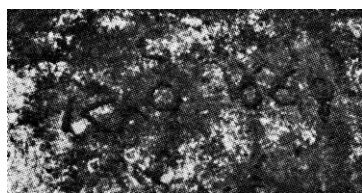
Spomenik broj 8 je u obliku ogromne dobro klesane i očuvane ploče (240 X 170 X 35 cm) koja na vodoravnoj strani ima u dva suprotna ugla po jedan urezan krst i na sredini, bliže zapadnoj ivici, također urezan, manji polumjesec. Osim toga, na toj strani se primjećuje nekoliko slova od natpisa koji je vremenom od atmosferilija uništavan. Među tim preostalim slovima vidimo *te, a i o* a onda, kao da slijedi broj 1869. Pretpostavljam da je to naknadno urezan natpis koji se odnosi na podizanje crkve sv. Nikole, poput takvog natpisa koji se odnosi na izgradnju crkve sv. Đurđa, s druge strane Trebišnjice (sl. br. 10).

Spomenik broj 9 je u obliku ploče koja je prema zapadu nešto uža (185 X 85 X 15 cm), a koja na vodoravnoj strani ima plastično predstavljene motive običnog krsta i polumjeseca.

Spomenik broj 10 je sanduk koji je nešto sužen na istočnom kraju (170 X 74 X 30 cm). On na vodoravnoj strani ima vrlo plastičan motiv običnog krsta.

9. Motiv »kamenica« na spomeniku broj 5 nekropole Mistihalj

10. Fragment natpisa na spom. br. 8 nekropole Mistihalj

11. Sjeverna bočna strana spom. br. 11 nekropole Mistihalj

Broj 11 je spomenik u obliku visokog sanduka, dole suženog (180X85X120 cm), u koji je uraslo hrastovo stablo.

Uvrh svih uspravnih strana ovoga spomenika pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Na sjevernoj bočnoj strani vidi se plitko plastičan motiv konja sa jahačem. (Sl. br. 11).

Broj 12 je dobro klesana i očuvana ploča (225 X 120 X 25 cm), koja je nešto utonula u zemlju. Ova ploča ima na vodoravnoj strani plastičan ram, a na jednome kraju je stepenasto oblikovana. Nije isključeno da je to fragment nekog rimskog spo-

12. Južna bočna strana spom. br. 14 nekropole Mistihalj

13. Zapadna čeona strana spom. br. 15 nekropole Mistihalj

menika koji je kasnije korišten kao srednjovjekovni nadgrobni spomenik.

Broj 13 je spomenik u obliku dobro klesanog i očuvanog visokog sanduka na postolju.

U zapadnom kraju vodoravne strane ovaj spomenik ima plastičan kružni vijenac, a u njemu okruglasto udubljenje duboko 5 cm. Paralelno sa ivicama ove plohe pruža se široka plastična bordura od kosih paralelnih crtica.

Kao broj 14 označen je spomenik u obliku dobro klesanog i očuvanog visokog sanduka (140 X 57 X 90 cm).

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima najprije plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, a ispod ovoga i friz od kosih paralelnih linija.

Na južnoj bočnoj strani plastično je predstavljen konj sa jahačem (sl. br. 12).

Pod brojem 15 označen je dobro klesan, danas prevaljen, visoki sanduk (147 X 50 X 113 cm).

Na vidljivoj bočnoj strani (bivša južna bočna) vide se već oštećene arkade sa 5 stubova i 4 luka. Stubovi su dvostruki i između njih se pruža tordirana vrpca. Iznad lukova pruža se friz od dviju paralelnih linija između kojih su kose paralele.

Na istočnoj čeonoj strani nalazi se plastičan pravougaoni štit sa mačem ispod ovoga. Konture štita su dvostruko označene. Preko štita se pruža kosa prečka.

Na zapadnoj čeonoj strani nazire se motiv konja sa konjanikom (sl. br. 13).

Spomenik broj 16 je dobro klesan i srednje očuvan manji visoki sanduk na postolju (145 X 46 X 72 cm) koji je ukrašen sa svih uspravnih strana.

Na južnoj bočnoj strani urezan je motiv kola u kojem igraju šestorica muškaraca. Obučeni su

u kratke i u pasu utegnute haljetke, ispod kojih im se vide gaće uskih nogavica. Na glavama nemaju kapa niti kakvih ukrasa. Drže se rukama koje su uzdigli do visine ramena. Kolovođa u slobodnoj ruci drži mač, a zadnji igrač je svoju slobodnu ruku savio na bok. Koljena igrača su povijena, kolo je vrlo živo i po položaju stopala i prsta vidi se da kreće udesno (gledajući od stečka ka publici). Iznad kola je friz od kosih paralelnih linija koji se u toj visini proteže i preko drugih uspravnih strana, a ispod kola je vodoravna urezana linija. (Na sl. br. 14 vidi se južna bočna strana spom. br. 15 (sada gornja) i južna bočna strana spom. br. 16).

Na suprotnoj bočnoj strani nalazi se mješovito kolo od 5 muških i 2 ženske figure. Muškarci su predstavljeni kao i na prethodnoj sceni. Žene su u sredini kola, jedna do druge. Obučene su u du-

14. Južna bočna strana spom. br. 15 i južna bočna strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

gačke haljine, u pasu utegnute, ispod kojih im se ne vide noge. I kolovođa »kec« su svoje slobodne ruke stavili na bok. I ovo kolo kreće u desnu stranu (sl. br. 15).

Na istočnoj čeonj strani, odmah ispod friza, također tehnikom urezivanja, prikazana su dva muškarca koji se jednom rukom drže u kolu, a druge ruke su savili na bokove. Obučeni su kao i oni u scenama kola. Koljena su im nešto povijena. Okrenuti su jedan prema drugome. Po svoj prilici se ovaj prikaz odnosi na ples udvoje (sl. br. 16).

Na zapadnoj čeonj strani, u istoj tehnici, predstavljen je jedinstven motiv—na muškarca napada zvijer, vjerovatno divlji vepar (sl. br. 17).

Spomenik broj 17 je vrlo dobro klesan i očuvan visoki sanduk na postolju (150 X 64 X 150 cm) koji je dole nešto uži.

Ukrašene su mu bočne strane.

Na sjevernoj bočnoj strani najprije se proteže niz kružnih vijenaca unutar kojih su rozete. On djeluje kao friz. Odmah ispod toga je friz od kosih paralela između dviju urezanih linija. Niže toga teku arkade sa 6 dvostruko urezanih lukova i niša koje omeđuju stubovi.

I druga bočna strana je isto tako ukrašena.

Kao broj 18 označena je dobro klesana i očuvana neobično velika, naročito široka, ploča (205 X 240 X 35 cm).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalazi se pravougaona bordura od kosih paralela a u njenoj sredini krupan pravougaon štit sa mačem ispod njega. Na štitu je predstavljen polumjesec kao heraldička oznaka.

I susjedni spomenik, koji je obilježen kao broj 19, ima oblik velike ploče (200 X 180 X 40 cm).

Na vodoravnoj strani ove ploče nalaze se dvije bordure — jedna se sastoji od povijene linije sa trolistovima, a druga od kosih paralelnih linija.

Broj 20 se odnosi na vrlo dobro obrađen visoki sanduk na postolju (146 X 60 X 103 cm), koji je ukrašen sa bočnih strana.

I na južnoj i na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima friz koji se sastoji od po 4 kružna vijenca, sa rozetama unutar njih, koji su spojeni vodoravnom uskom tordiranom vrpcom.

Broj 21 je povelik ali dole skošen sanduk (190 X 127 X 55 cm).

Na vodoravnoj strani se nalazi pravougaona bordura od kosih paralelnih linija, a sredinom, po dužini, jedna urezana linija koja predstavlja dvostruki grob.

Brojem 22 označen je visoki sanduk na postolju (147 X 77 X 90 cm), koji je zarastao u šipražje.

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika plastično je predstavljeno kolo sa 8 muških figura kod koga se detalji ne raspoznaju.

Slično kolo se nalazi i na suprotnoj bočnoj strani, ali se ono još slabije raspoznaje.

Na zapadnoj čeonj strani predstavljen je pravougaon štit i mač ispod njega. Koso preko štita se pruža široka vrpca a ispod ove se nalazi rozeta.

Istočna čeona strana se nije mogla vidjeti.

Pod brojem 23 označena je velika ploča koja preko sredine vodoravne strane ima urezanu liniju.

Kao broj 24 zabilježen je lijepo oblikovan visoki sanduk na postolju (146 X 50 X 150 cm), koji je danas prevaljen na jednu bočnu stranu. Postolje ovoga spomenika je vrlo veliko a služilo je istovremeno i kao postolje spomeniku broj 25.

Pri vrhu uspravnih strana ovoga spomenika pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Na vidljivoj bočnoj strani ispod friza pruža se niz arkada sa stubovima i lukovima. Kod stubova su vidljivo označeni kapiteli (sl. br. 18).

15. Sjeverna bočna strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

16. Istočna čeona strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

17. Zapadna čeona strana spom. br. 16 nekropole Mistihalj

Kao broj 25 označen je isto tako lijepo obrađen ali prevrnut vrlo visoki sanduk na postolju (155 X 48 X 175 cm).

Na vidljivoj bočnoj strani najprije se pruža niz od 6 plastičnih kružnih vijenaca u kojima su rozete, a ispod toga su arkade sa 7 stubova i 6 lukova i dubokih interkolumnija (sl. br. 19).

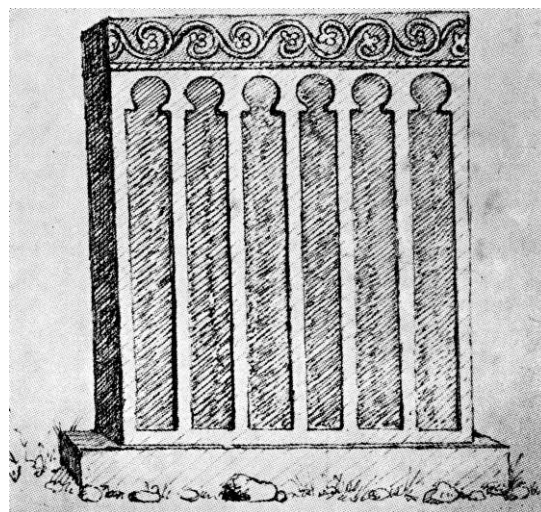
Spomenik broj 26 je vrlo Visoki sanduk, slične obrade kao i prethodna dva (157 X 60 X 175 cm), koji je također pomaknut sa svoga postolja i prevrnut na jednu bočnu stranu.

Na vidljivoj bočnoj strani proteže se niz rozeta koji služi kao friz. Ispod toga se pruža tordirano uže, a onda niz arkada sa stubovima i lukovima. Ukrasi ovoga kao i prethodnog spomenika su vanredno lijepo crtani i klesani.

5. Nekropola na Crkvini u Paniku

Na ravničastom pošumljenom i zatravljenom terenu, ispod zaseoka Parežani, na lokalitetu Crkvina, u blizini desne obale Trebišnjice, prostire se nekropola sa velikim brojem stećaka uglavnom u obliku neobrađenih ploča. Među ovima se primjećuju 3 stećka u obliku sanduka. Ima grobova

koji su samo obilježeni u zemlju zabodenim neobrađenim uskim pločama ili sasvim malo obrađenim stubićima. Negdje su takve uzglavne i uz-

18. Motiv na bočnoj strani spom. br. 24 nekropole Mistihalj

19. Južna bočna strana spom. br. 25 nekropole Mistihalj

nožne ploče postavljene uz nadgrobnu ploču. Na jednome mjestu se nalazi uz ploču manja krstača.

Od šume, velike trave i džbunja nije bilo moguće tačno izbrojati sve ove spomenike, niti napraviti skicu njihovog rasporeda, ali se može uzeti da ih ukupno ima nešto više od 100 primjeraka.

20. Motivi na vodoravnoj strani ploče na nekropoli kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima

Koliko se to moglo vidjeti, svi spomenici ove nekropole su orijentirani po pravcu zapad—istok. Pretpostavljam da dobar dio ovih spomenika pripada vremenskom periodu iza stećaka.

*

Na sve strane oko naše nekropole, na dosta prostranoj površini, nađeni su ostaci antičkih građevina i grobova, što znači da je ovo srednjovjekovno groblje locirano upravo na bivšem antičkom naselju.

6. Nekropola kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima

U dosta velikom području naselja Miruša, s lijeve strane Trebišnjice, koje će se potopiti budućim jezerom, imamo stećke na četiri mjesta — tri nekropole su u blizini zaseoka Kolanjevići, a jedna je oko 3 km južno odatle, u Crnogorskim Mirušama.

Prva nekropola je smještena oko crkve sv. Đurđa, na samoj obali Trebišnjice, oko 3 km južno od izvora rijeke.

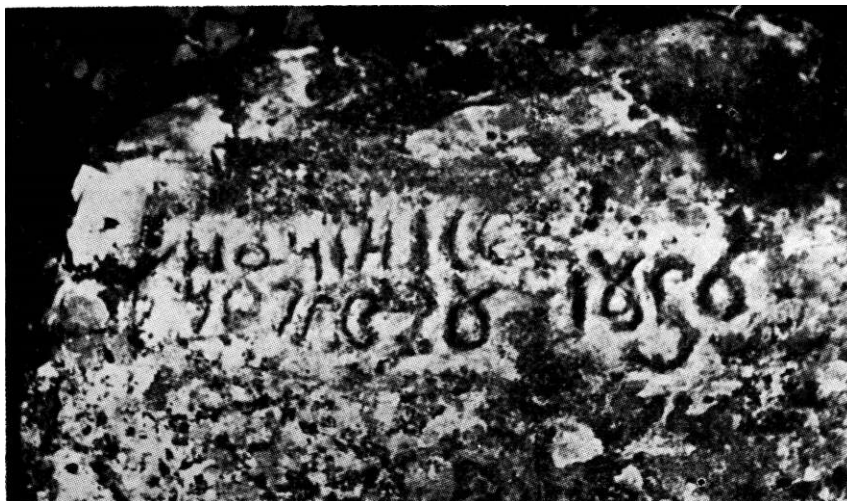
Sama zgrada crkve je relativno malena (7 X 4,5 X 5 m), od kamena, sa pokrovom od ploče, sa tornjem na preslicu i jednim zvonom i sa polukružnom oltarskom apsidom na istočnoj strani. Zgrada je slabije izrade, a danas je u dosta slabom stanju. Nije utvrđeno kada je podignuta, ali po jednome natpisu na stećku u blizini ulaza u crkvu može se pretpostaviti da je iz sredine prošlog vijeka (1856. g.).

Oko crkve su stećci, zatim kasniji a i savremeni nadgrobni spomenici raznovrsnog izgleda — ploče, krstovi, obične humčice itd. Sve je to zaraslo u travu i džbunje i inače vrlo slabo njegovano, pa se danas nalazi u prilično jadnom stanju. Posebno su stećci oštećeni i u zemlju utonuli.

Ovdje smo evidentirali ukupno 18 stećaka i to 12 ploča i 6 sanduka. Osim toga, tu se nalaze i 2 starija krsta koji bi po svemu bili bliski stećcima. Ovi spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok, a nalaze se rasuti po prostranom terenu koji je suhozidom ograđen. Mislim da je ranije ovdje bilo više stećaka, koji su na razne načine uništeni. Samo jedan stećak, u obliku ploče, nalazi se izvan crkvene ograde, na samome putu. Neki stećci su uzidani u ogradu.

Među stećcima ove nekropole najvažnija su ova 4 primjerka:

Ploča izvan ograde, vjerovatno nije in situ, srednje je obrađena i očuvana (165 X 104 X 20 cm, koliko viri iz zemlje). Vodoravna strana ovoga spomenika podijeljena je uzdužno urezanim linijom na dva dijela. U jednome dijelu je plastična predstava žene koja je u stranu ispružila ruke, a u drugom dijelu je neki povelik plastičan motiv koji me najviše podsjeća na predstavu preslice (sl. br. 20)

21. Natpis na stećku o gradnji crkve sv. Đurđa

Na jednoj drugoj ploči na vodoravnoj strani se primjećuje pravougaona bordura od kosih paralelnih linija.

Na slabo obrađenom i oštećenom stećku u obliku sanduka, koji se nalazi blizu ulaza u crkvu, krsta, a ispod ovoga ovakav natpis:

НАЧИНИ СЕ ЦРКВЊ 1856

(sl. br. 21).

Oko 10 m jugoistočno od apside crkve usađen je dosta uzak i srednje obrađen spomenik u obliku krsta (visina 150 cm, puna širina 58, cm, debljina 13 cm). Na zapadnoj široj strani urezan je motiv krsta, a ispod ovoga ovakav natpis:

АСЕ ЛЕЖИ □СІСОБРАТ ЇСРЇБЕ□НТЬ

(sl. br. 22).

Na suprotnoj široj strani ovoga spomenika primjećuju se također neka slova, ali se raspoznaju samo ova tri: **с, н і м.**

Ovaj natpis je objavio Stojanović,⁴ a nešto kasnije i Ninković.⁵

7. Nekropola Grobnice u Kolanjevićima

Oko 250 m istočno od nekropole uz crkvu sv. Đurđa, u blizini zaseoka Kolanjevići, na njivi Janka Komlenića, a na lokalitetu koji je ovdje poznat pod imenom Grobnice, nalazi se druga nekropola na području Miruša, sa ukupno 48 stećaka. Prema osnovnim oblicima tu je najviše ploča — 37, zatim sanduka — 10 i svega 1 sljemenjak.

Prilaže se skica rasporeda nekropole (sl. br. 23).

Radimsky je naveo da je ovdje bilo 68 stećaka, od čega 5 sljemenjaka (»sarkofaga«)⁶. Vjerovatno

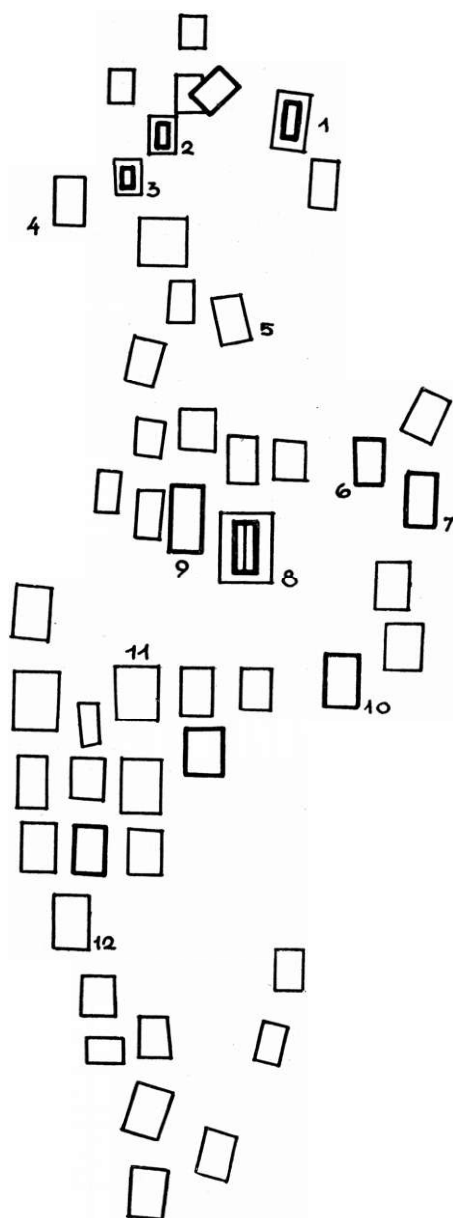
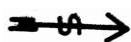

22. Krst sa natpisom na nekropoli kod crkve sv. Đurđa u Kolanjevićima

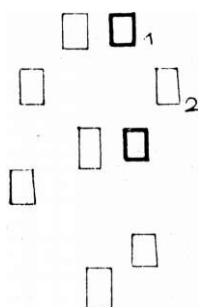
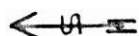
⁴ Ljubomir Stojanović: Zapisi i natpisi, Beograd 1905, knj. III, br. 5966.

⁵ Leontije Ninković, navedeno djelo, 77.

⁶ V. Radimsky: Arheološki leksikon (rukopis) u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.

23. Skica nekropole Grobnice u Kolanjevićima

24. Skica male nekropole u Kolanjevićima

je ubrojao i drugu skupinu koja se nalazi 60 m sjeverno odatavde, a možda je ubrojao i one kod crkve.

Stećci ove nekropole su mahom pravilno klesani i dobro očuvani, samo što je više njih već djelomično utonulo u zemlju i što je skoro sva nekropola zarasla u šumu, tako da se sa velikim naporom spomenicima prilazi. Zbog takve situacije, nije sasvim siguran navedeni broj ploča, odnosno sanduka, a nije isključeno da se i neki motiv nije mogao vidjeti.

Spomenici su orijentirani po pravcu zapad—istok i poredani su u nizove okomito na tu orijentaciju.

Četvrtina od ukupnog broja stećaka je ukrašena.

Spomenik broj 1 je vrlo visoki sanduk na postolju.

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima friz od povijene linije sa trolistovima, ispod njega opet jedan friz od kosih paralelnih linija, a zatim na bočnim stranama niz arkada sa stubovima i lukovima.

Spomenik broj 2 je također visoki sanduk na postolju. Prema dole je nešto uži.

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima friz od povijene linije sa trolistovima, a zatim ispod toga još jedan friz od kosih paralela. Na bočnim stranama ispod frizova nižu se i sve do postolja pružaju arkade sa interkolumnijama.

Na zapadnoj čeonj strani ispod friza je plastičan pravougaoni štit i mač ispod njega. Na štitu se vide kosa prečka i jedna rozeta.

Spomenik broj 3 je sanduk vrlo sličan pret-hodnome.

Na uspravnim stranama i ovaj spomenik ima frizove kao i sanduk broj 2, te na bočnim stranama ispod friza arkade.

Spomenik broj 4 je velika ploča koja na vodoravnoj strani ima plastičnu borduru od povijene linije sa trolistovima.

Spomenik broj 5 je također ploča koja na uspravnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima.

Kao broj 6 označen je manji sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv šesterolisne rozete.

Kao broj 7 označen je običan sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan običan krst i pravougaonu borduru od kosih paralela.

Brojem 8 obilježen je visoki sljemenjak na postolju (175 X 80 X 140 cm), vrlo lijepo obrađen i očuvan. Uspravne ivice i krovne sa čeonih strana su ojačane. Postolje mu je urezano za ležište i oko ležišta se proteže plastična tordirana vrpca, što je veoma rijedak slučaj dekoracije.

Na bočnim stranama se proteže friz od povijene linije sa trolistovima koji u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Ispod toga se pruža plastična vrpca.

Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik, pored friza, ima plastično predstavljenu scenu sa 3 konja i 3 konjanika koji su okrenuti u istu stranu kao da kreću u koloni. Prvi konjanik nosi koplje.

Brojem 9 obilježen je visoki sanduk koji na bočnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima, ispod njega se proteže uska tordirana vrpca, a ispod svega toga se nižu arkade sa po 4 interkolumnije.

Brojem 10 označen je spomenik u obliku sanduka koji u dva ugla vodoravne strane ima po jednu plastičnu rozetu.

Pod brojem 11 označena je veća ploča koja na vodoravnoj strani ima pragougaonu borduru od kosih paralela i uz zapadnu ivicu te bordure, sa unutarne strane, vijenac od tri sastavljena luka u kojima su još mali trolisni ukrasi.

Brojem 12 označena je ploča koja umjesto bordure ima urezan pravougaonik.

8. Još jedna nekropola u Kolanjevićima

Oko 60 m sjeverno od nekropole Grobnice, na nešto višoj terasi, također na njivi Janka Komlenića, nalazi se manja nekropola od svega 9 stećaka, koja bi se mogla smatrati izdvojenom skupinom stećaka nekropole Grobnice.

Po osnovnim oblicima to su 2 sanduka i 7 ploča. Orijentacija im je po pravcu zapad—istok.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 24).

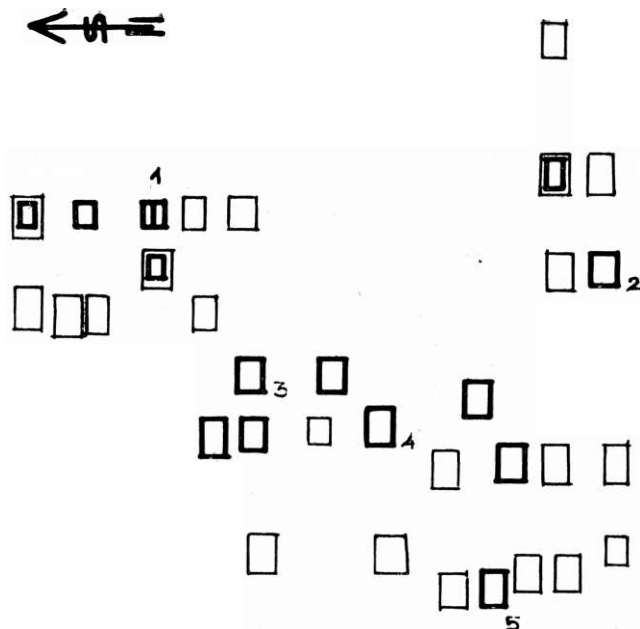
Dva spomenika ove nekropole su ukrašena.

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija koji je bio dobro obrađen, ali je danas okrnjen i popucao.

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima plastičnu pravougaonu borduru od kosih paralelnih linija.

Broj 2 je nešto veća ploča (200 X 130 X 26 cm).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika najprije je prikazana plastična bordura koja se sa-

25. Skica nekropole Mostište

stoji od uobičajene povijene linije sa trolistovima, zatim druga bordura od kosih paralelnih linija, a onda u sredini plohe plastičan pravougaoni štit sa mačem ispod ovoga. Na štitu se primjećuje motiv polumjeseca.

9. Nekropola Mostište u Mirušama

Četvrta nekropola u području Miruša nalazi se na lokalitetu Mostište, u Crnogorskim Mirušama blizu Aleksića kuća. Lokalitet je takvo ime vjerovatno dobio po tome što je tu preko Trebišnjice nekada bio most preko koga je vodila važna rimska, a izgleda i srednjovjekovna cesta.

26. Dio nekropole Mostište, pogled sa sjeverne strane.

Na lijepom zaravanku pokraj same rijeke smještena je nekropola sa ukupno 33 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 13 sanduka i 19 ploča.

Spomenici ove nekropole su uglavnom dobro obrađeni i očuvani. Svi su orijentirani po pravcu zapad—istok i poredani su u nizove okomito na tu orijentaciju.

Prilaže se skica rasporeda stećaka ove nekropole (sl. br. 25).

Slika broj 26 prikazuje pogled sa sjevera na jedan dio nekropole.

Pet spomenika imaju ukrase.

Broj 1 je dosta uzak sljemenjak (135 X 48 X 105 cm do krova a 120 do vrha zabata).

Na čeonim stranama ovaj spomenik ima niz plastičnih rozeta u kružnim vijencima koji djeluje kao friz.

Broj 2 je visoki sanduk (132 X 55 X 75 cm) koji na bočnim stranama ima arkade sa plastično predstavljenim običnim stubovima i lukovima (sl. br. 27).

Broj 3 je običan sanduk (148 X 65 X 34 cm) koji na vodoravnoj strani ima plastičnu pravougaonu borduru od dviju paralelnih linija između kojih su urezane kose paralelne linije.

Brojem 4 obilježen je dobro klesan i očuvan sanduk (183 X 80 X 33 cm).

Ovaj spomenik je originalno ukrašen. Na njegovoj vodoravnoj strani pruža se plastična pra-

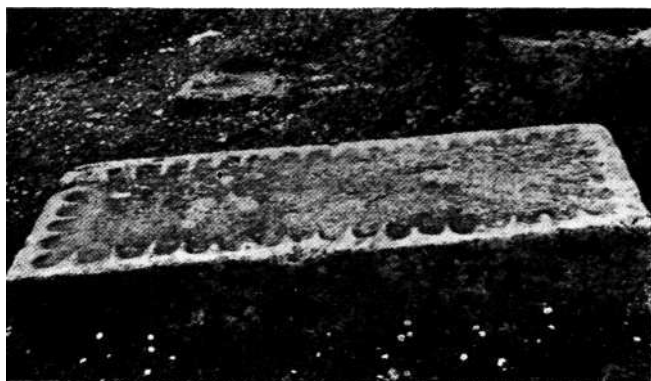
27. Spomenik broj 2 nekropole Mostište

vougaona vrpca kao bordura kojoj se prema unutra, na sve četiri strane, nižu polukružna udubljenja. Motiv djeluje vrlo dekorativno (sl. br. 28).

Broj 5 je običan sanduk koji na vodoravnoj strani ima veće okruglasto udubljenje — »kamenicu«.

OSTALI MEMORIJALNI SPOMENICI

Naprijed su evidentirane srednjovjekovne nekropole koje će se prema projektu stvaranja najvećeg akumulacionog bazena hidroenergetskog sistema Trebišnjice u predjelu Panik — Miruše, u gornjem toku Trebišnjice, i izgradnje glavne brane Grančarevo, potopiti tim velikim jezerom. Ostali stećci koji se nalaze u ovome kraju nisu niti neposredno niti posredno ugroženi izgradnjom ovoga sistema jer se ne nalaze na terenu koji će se potopiti, niti su blizu obala budućeg jezera, pa o njima u ovome članku i ne govorim. Jedino u Gornjem Selu, u Mirušama, oko 100 m istočno od

28. Spomenik broj 4 nekropole Mostište

Kolanjevića, uz ruševine crkve sv. Petke i novije groblje, upravo na samoj ivici budućeg jezera, nalaze se 3 stećka u obliku običnih ploča. Na jednoj od tih ploča, u okviru od kosih paralelnih linija, urezan je natpis u starobosanskoj ćirilici koji izgleda ovako:

АСЕ ЛЕЖИ □ СІСОВРАТ □ ЛАКЕ □ НЪ БОЖИ РАБ АСЕ ГРОБ МШ
ДЕЛА СНИ МШ РАДОНА МШГО МОЇ(Ъ)А МІСО ЛН ЋЕ МЕНЕ

Ovaj natpis je objavio Ćiro Truhelka.⁷ Čitao ga je pogrešno utoliko što mu je kraj natpisa izgledao kao **ЗА(МША)Н ЋЕ МЕНЕ** t. j. zatuliće, ugušiće mene). Po Truhelki ovaj natpis je kasnije objavio i Stojanović, ali je on njegov kraj tačnije čitao.⁸ I Ninković ga je također saopštio, ali je prezime čitao pogrešno, kao **ТОЛАКЕВИЋ**. On je naveo da se ruševine navedene crkve (sv. Petke) drže već više od 100 godina.⁹

Kasnije je, pretražujući detaljnije ovaj kraj, Marko Vego otkrio u zemlji, kao prag crkvenih vrata, još jednu ploču sa natpisom koji se odnosi na Vlaha Mirušića.¹⁰

⁷ Dr. Ćiro Truhelka: Starobosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo VII (1895), 277—278.

⁸ Ljubomir Stojanović, navedeno djelo br. 4845.

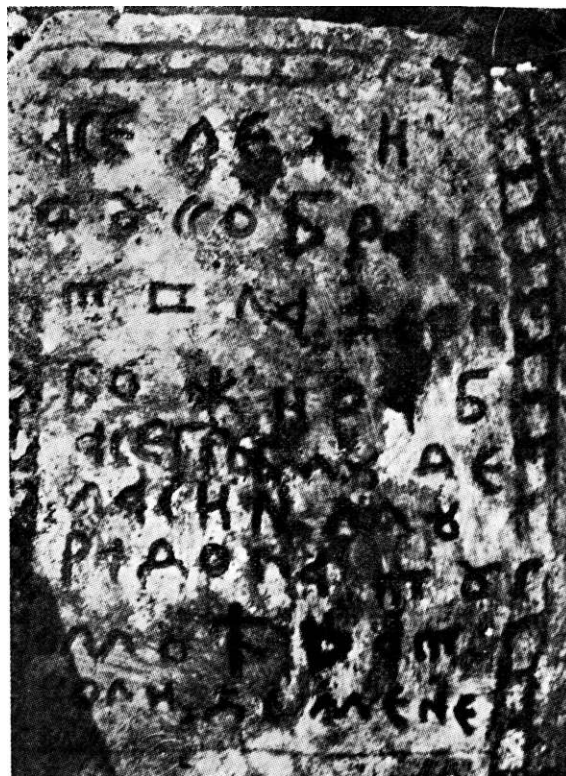
⁹ Leontije Ninković, navedeno djelo, 79.

¹⁰ Marko Vego, Sloboda, nedeljni list u Mostaru, 1960 g.

Napominjem da se iznad Gornjeg Sela i Kolanjevića, nešto u brdu, nalazi manje naselje koje se zove Vlahinja (na spec. karti Vlajinja), a još nešto više, u pravcu Bileće, izdiže se i brdo Vlahinja (Vlajinja).

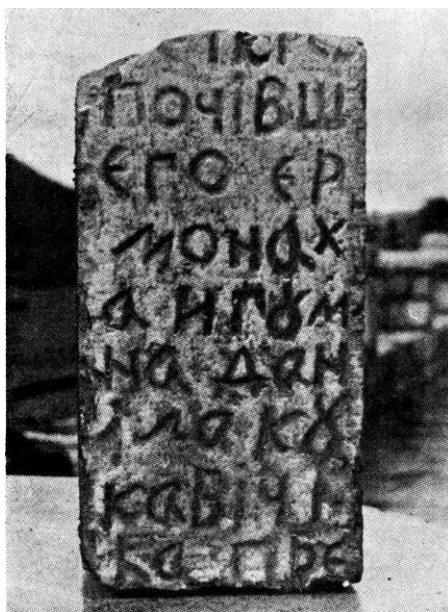
Južno i niže od Panika i Miruša, a iznad mjesta gdje je planirana izgradnja brane Grančarevo, nalazi se s desne strane rijeke stariji manastirski kompleks Dobrićevo, a s lijeve noviji manastirski kompleks Kosijerevo, koji će se također potopiti, ali na tim mjestima, začudo, nema stećaka, niti starijih i vrednijih nadgrobnih spomenika. Jedino smo u dvorištu crkve u Kosijerevu evidentirali 2 važnija fragmenta nadgrobnih spomenika, sa natpisima, iz prošlog vijeka. Prvi se odnosi na jeromonaha igumana Danila Kukavičića, a drugi na igumana Teodosija (sl. br. 30 i sl. br. 31). Osim ovih, ovdje je nađen i natpis na kamenoj ploči koji je postavljen prilikom obnove crkve 1864. godine (sl. br. 32). Sva tri ova fragmenta se mogu bez teškoća prenijeti u neki muzej.

U kraju oko Gornjeg i Donjeg Grančareva, zatim oko Lastve, Arslanagića Mosta ili u drugim dijelovima ugroženoga područja nema srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika kojima prijeti direktna opasnost. O stećcima koji se nalaze na Varin-brijegu i Petkovom brdu, u Gornjem Grančarevu, i o onima kod ruševina srednjovjekovne crkve sv. Petra, kod sela Crnač na Mokrom polju, koji po svojim karakteristikama imaju do-

29. Natpis na ploči kod ruševina crkve sv. Petke u Gornjem Selu

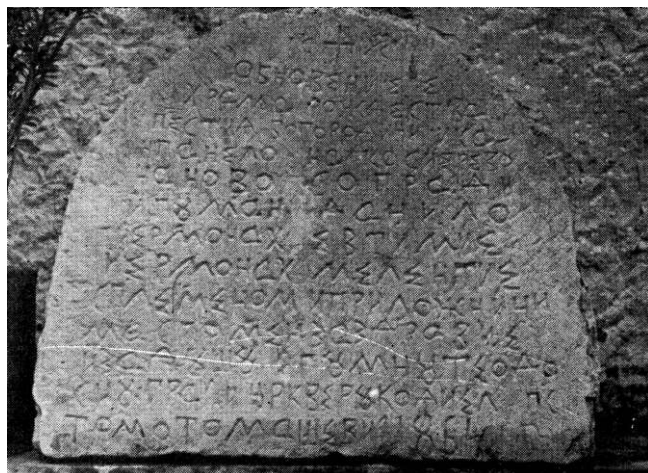
sta veze sa stećcima gornjeg toka Trebišnjice, ali zato što nisu direktno ugroženi, ne donosimo ovdje nikakove podatke.

33. Natpis na fragmentu nadgrobnog spomenika jeromonaka Danila Kukavičića u Kosijerevu

31. Natpis na fragmentu nadgrobnog spomeniku igumana Teodosija u Kosijerevu

32. Natpis o obnovi crkve u Kosijerevu

II OPŠTA RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Pregled brojnog stanja srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika našega područja po osnovnim oblicima izgleda ovako:

Nekropola Izvor:	ploča	2,	sanduka	—	sljem.	—	krst.	—	ukupno	2
„ Zadublje:	„	60	„	1	„	—	„	—	„	61
„ Orah:	„	10	„	—	„	—	„	—	„	10
„ Mistihalj:	„	110	„	67	„	1	„	—	„	178
„ Panik:	„	100	„	3	„	—	„	—	„	103
„ sv. Đurađ:	„	12	„	6	„	—	„	2	„	20
„ Grobnice I:	„	37	„	10	„	1	„	—	„	48
„ Grobnice II:	„	7	„	2	„	—	„	—	„	9
„ Mostište:	„	19	„	13	„	1	„	—	„	33
„ Gor. Selo:	„	3	„	—	„	—	„	—	„	3
Ukupno:	ploča 360,		sanduka 102,		sljem.	3,	krst. 2, svega		467	

Na čitavom području evindetirano je ukupno 467 stećaka. Iz prednjeg pregleda vidljivo je da po osnovnim oblicima nesrazmjerno najveći procenat otpada na ploče (77%), a onda dolaze sanduci (22%). Sljemenjaci su ovdje prava iznimka. Drugih oblika, osim 2 krsta, ovdje uopšte nema. Iako kraj ne oskudijeva kamenom, ipak je siromašnijem seljaku bilo teško usjeci veliki nadgrobni spomenik, a pogotovo ga još ukrasiti. Najlakše je bilo postaviti ploču, pa ipak one velike i lijepe klesane ploče su pripadale srednje imućnim seljacima, dok se sirotinja vjerojatno sahranjivala ili pod one najslabije klesane, odnosno amorfnе ploče, ili u zemlju bez nadgrobniх ploča uopšte, kakvih grobova ovdje ima dosta.

Inače, ovi ležeći oblici spomenika Trebišnjice su uobičajeni u čitavoj Hercegovini i nema ništa

što bi nas iznenadilo, osim što se tu i tamo nalaze zaista ogromne ploče, kao što je npr. ona u Mistihalju, koja je obilježena brojem 18 (240X205 X35 cm) i vanredno lijepo klesani visoki sanduci, koji su ponekad neobično visoki, kao npr. br. 25 ili 26 u Mistihalju, čije visine iznose po 175 cm. Ovdje je malo stećaka koji imaju postolja. Među ovima su najčešće sanduci čija postolja nisu homogena sa stećkom, nego su obično odvojena. Mnogi visoki sanduci su prema dnu skošeni, suženi, što nije tako čest slučaj u drugim krajevima. Sva tri sljemenjaka su visoka i također vanredno lijepo obrađena.

Većina stećaka je normalnih dimenzija, iako ih ima znatan broj koji su manjih dimenzija nego u drugim krajevima Hercegovine. Sasvim mali stećci mislim da pripadaju pokopanoj djeci, a onih

nekoliko ploča koje sa vodoravne strane, po sredini, imaju urezane linije, koje su inače nešto većih dimenzija, vjerovatno znače dvojne grobove.

Svi stećci ovoga područja imaju orijentaciju po pravcu zapad-istok, kao što je to, uostalom, i u većini drugih krajeva Bosne i Hercegovine, a poneki primjerak koji se tu i tamo vidi drugačije postavljen vjerovatno nije u svom prvobitnom položaju. Ovdje, dakle, nema stećaka koji su orijentirani po pravcu sjever-jug, kao što ih ima u nekim krajevima Bosne i Hercegovine. U postavljanju stećaka ovoga područja dobro se osjeća tendencija koju sam uočio na mnogim bosansko-hercegovačkim nekropolama, da se oni nižu u redove po pravcu sjever-jug, jedan pored drugoga. U izboru mjesta za nekropole i ovdje su vrijedila ista pravila: da nije daleko od kamenoloma, da je pokraj puta, radije na preistoriskom tumulu ili na nešto višem terenu nego u potpunoj ravnici itd. U većini slučajeva uz nekropolu je građena crkva, a možda je i već sagrađena crkva bila razlog za lociranje nekropole. I kasnije ukopavanje najradije je vršeno na mjestima srednjovjekovnih nekropola, ili u njihovoj neposrednoj blizini, pa se savremena groblja i crkve nalaze uz same stećke. Zbog navedenih okolnosti, ne bi se moglo tvrditi da je kod kršćana ovoga kraja, koji su se u kasnijim vijekovima ukopavali na mjestima srednjovjekovnih nekropola, vladalo uvjerenje da su pod stećcima zakopavani kršćanski jeretici, odnosno ljudi koji su po vjeri bili sasvim nešto drugo od novijih generacija koje su ovdje živjele. U vezi s tim važna je i okolnost da sve crkve i svi noviji grobovi na mjestima srednjovjekovnih nekropola pripadaju isključivo pravoslavnima. To znači da su srednjovjekovni stanovnici koji su se ovdje pokopavali po vjeri bili bliski kasnijim pravoslavnim stanovnicima. Iz nekih istorijskih podataka poznato je da su u srednjem vijeku ovaj kraj pretežno nastanjivala vlaška plemena.

Po lociranju nekropola i rasporedu spomenika na tim nekropolama izgleda da su u ovome kraju stvarana zajednička groblja po bratstvima. Takve su npr. nekropole u Zadublju, Mistihalju i na Crkvini u Paniku. Nekropolu u Hercegovačkim Mirušima mogli bismo također smatrati zajedničkom, samo što je ona ipak odvojena u tri skupine stećaka, možda po porodicama.

Za studij stećaka od osobitog su značaja ukrasi odnosno simboli ili natpisi koji se nalaze na

stranicama ovih spomenika. Takvih stećaka ovdje imamo ukupno 55, od čega 30 sanduka, 22 ploče, 2 sljemenjaka i 1 krst. Ukrašeno je dakle, svega 12% spomenika, što nije ni veliki ali ni malen procenat u upoređenju sa drugim područjima. Takav je otprilike i procenat Kupresa¹¹ i Kalinovika.¹² Među ukrašenim dominiraju sanduci (57%), a onda ploče (37%). Ako ukrašene spomenike uporedimo po oblicima, onda izlazi da je od ukupno 360 ploča ukrašeno 22, što izraženo u procentima iznosi svega 6%. Broj ukrašenih sanduka prema ukupnom broju sanduka iznosi 29%. Među spomenicima sljemenjaka i krstova ima relativno najviše ukrašenih (67% i 50%). Ako u ovome pogledu uporedimo velike nekropole, onda vidimo da je relativno najveći broj ukrašenih u Kolanjevićima (uzevši sve 3 skupine kao jednu nekropolu) — 23%, a zatim na Mistihalju — 15%, dok je od malih nekropola najbrojnije ukrašena ona na Izvoru — 100%. Od većih nekropola nikakvih ukrasa nema nekropola na Crkvini u Paniku, a od ukrašenih najslabije stoji ona u Zadublju.

Repertoar motiva je dosta velik i raznovrstan. Oko 40 raznih motiva javljaju se ukupno 180 puta (računajući pojam motiva na svakoj ukrašenoj stranici stećka).

Najbrojniji su dekorativni motivi. Oni su najčešće frizovi na uspravnim stranama. Među njima se najviše puta javlja plastična povijena linija sa trolistovima (33 puta), zatim friz od dviju paralelnih urezanih linija između kojih su opet urezane kose paralele (23 puta). Motiv kružnog vijenca i rozete unutar ovoga sam po sebi mogao bi imati simboličan karakter jer su to predstave sunca i zvijezde, ali se 9 puta ovdje javljaju nizovi od takvih motiva, najčešće na visokim sanducima nekropole u Mistihalju, pa mi to sasvim liči na dekoraciju, tim prije što su na jednome sanduku takvi vijenci međusobno vezani jednom uskom vrpcom. Na jednome spomeniku imamo čak niz samih rozeta kao friz. Ranija funkcija ovoga motiva je sasvim prestala, zaboravljena je negdašnja svrha ovoga motiva i on se pretvorio u čisti ukras. Kao drugi važniji ukrasni motiv ovdje se pojavljuje bordura na vodoravnim stranama koja se sastoji od dviju urezanih paralelnih linija pravougaonog oblika i malih kosih paralela između njih. Takav motiv se javlja 15 puta. Ako taj motiv zbrajamo sa istim takvim na us-

¹¹ Šefik Bešlić: Kupres. Sarajevo 1954, 161.

¹² Šefik Bešlić: Kalinovik (u štampi).

pravnim stranama, onda se njegova pojava vidi ukupno 36 puta. Drugi motiv bordure je povi-jena linija sa trolistovima (3 puta), koju sam već spomenuo kao friz. On se, prema tome, javlja 36 puta. Ovaj motiv je vrlo dobro poznat i čest u Hercegovini. Među bordure ubrojao sam i jedan sasvim originalan motiv, onaj na spomeniku br. 4 nekropole Mostište. Sa svojim polukružnim izre-zima on potpuno podsjeća na motive sa tekstila ili motive duboreza, npr. na sanducima (škrin-jama), koji ima čisto dekorativni karakter. U ove motive ubrojao sam i popularne tordirane vrpce, koje se nalaze na raznim stranama spomenika, ovdje najčešće na uspravnim (10 puta).

Od motiva koji imaju simboličan karakter na-vodim, najprije krst koji se javlja 10 puta kao običan i plastičan. Ovdje nema stilizovanih krsto-va. Motiv okrugle udubine na isključivo vodorav-nim stranama, tzv. »kamenice« ili »vodenice«, vi-dimo 6 puta. Na jednome spomeniku u Mistihalju (spom. br. 5) on je originalno predstavljen: ve-lika plastičnost vijenca, a onda velika udubina dviju »vodenica«, jedne pored druge. Držim da je to mjesto zaista služilo za ostavljanje daće. Mo-tiv vijenca sa rozetom javlja se 3 puta, a same rozete, odnosno zvijezde, 3 puta. Osim toga, ovdje se javlja i polumjesec, istina, vrlo rijetko, svega 2 puta kao osamljen.

Treću skupinu reljefnih motiva naših spome-nika čine figuralne predstave kojih nema puno, svega 11 slučajeva. Među ovim su najbrojnije scene kola (4 puta). One su vrlo pažljivo kompo-novane i tehnički obrađene. Izgleda da ih je radio jedan majstor. Figure su vitke i nježne, a kola imaju dinamike i sva se kreću udesno. Po svoj prilici su to kulturna, tzv. žalobna kola. Pitanje pojava ovakvih scena na stećcima još nije ri-ješeno. Ako su to kola koja se ne kreću »naopo-sun«, tj. po suncu, za suncem, pravilno, nego ob-ratno od toga, naopako, analogno posmrtnoj pje-smi koja se pjeva tužno, naopako, onda bi ta kola mogla biti žalobna. Međutim, pitanje pravca »naoposun« i obratno od toga, nije još sasvim jasno, pa, u vezi s tim, nije moguće ni ovdje zauzeti kategoričan stav.¹³ Od ostalih figuralnih predstava scena sa 3 konjanika nije jasna, zatim imamo 2 puta po dvije i 1 put jednu ljudsku fi-guru. Najinteresantnija je jedinstvena predstava

muškarca na koga napada neka životinja, vjero-vatno divlji vepar, na spomeniku br. 16 Misti-halja. Ova vrsta motiva (figuralnih) je najviše zastupljena na nekropoli u Mistihalju.

Ostale motive stećaka ovoga područja mogli bismo svrstati u one koji imaju simboličan ali možda i dekorativan karakter. To su na primjer, vanredno fino klesane arkade, koje su češće ko-rišten motiv (17 puta), zatim štit sa mačem (6 puta), onda heraldičke oznake na štitu u vidu kose prečke, rozete i polumjeseca, motivi koji nisu tako česti, te motiv osamljenog mača, koji se javlja samo 1 puta. Posebno je zanimljiv motiv na nekropoli Orah, koji vidimo prvi put a koji najviše podsjeća na kudjelu ili vunu, kao i ta-kođer jedinstveni motiv na ploči nekropole kod crkve sv. Đurđa koji najviše liči preslici. Izgleda da ta obadva motiva pripadaju ženama.

O tehnici klesanja nisam posebno govorio. Opšti zaključak bi se sastojao u tome da ona nije ujednačena. Obrada stećaka na nekropoli u Misti-halju, na Grobnicama kod Kolanjevića, pa i onih na Mostištu, veoma odskače od slabe obrade Cr-kvine kod Panika ili Zadublja. Vidi se da je u ovo-me kraju bilo dobrih majstora kojima su se, među-tim, mogli koristiti samo imućniji ljudi. I nedo-statak nekih motiva, kao npr. scena lova i turnira, govori o tome da je ovdje bilo malo feudalaca.

I natpisi na stećcima našega područja su do-sta rijetka pojava. Zanimljivo je, na primjer, da u Mistihalju nema ni jednoga natpisa, osim onih nekoliko slova koja su mnogo kasnije urezana. Natpis na ploči kod sv. Petke je vrlo značajan jer spominje pokopanu ličnost koja je vjerovatno u srodstvu sa vlasima Vladjevićima ili Vlahovi-ćima, iz Vlahovića kod Ljubuškog. I natpis na krstu kod sv. Đurđa otkriva nam jednu ličnost — Vukobrata Đurđevića. Na žalost, dosada ništa o njima ne znamo. Sigurno je da ovi natpisi imaju svoj višestruki značaj — naročito za proučavanje razvoja jezika i pisma.

Na kraju, trebalo bi da i vremenski odredimo naše spomenike. Za sasvim sigurno određivanje nedostaju nam mnogi elementi.

Oblici spomenika nam ovdje ne pomažu mno-go. Slabije obrađene i neukrašene ploče mogu biti i starije i mlađe od perioda glavnine ostalih, lijepo klesanih i ukrašenih sanduka i sljemenjaka, iako imam utisak da većina takvih stećaka u Zadublju, na primjer, prije pripada XIV negoli XVII vi-jeku, ali je to, razumije se, sasvim nesiguran pu-

¹³ Šefik Bešliagić: Stećci u Brotnjicama, Anali Hi-storijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII (u štam-pi).

tokaz za datiranje. U odnosu na oblike, ranije sam već izrazio pretpostavku da viši stećci — visoki sanduci, na primjer, a naročito takvi koji su bogato dekorisani, kakvih imamo ovdje, spadaju u vrijeme ekonomskog jačanja vlaških plemena u neposredno predturskom periodu, dakle, u prvoj polovici XV vijeka.

Natpisi stećaka bi mogli biti vrlo važni elementi za datiranje kada bi njihov sadržaj bio bogatiji i kada bi o ličnostima koje se u njima spominju imali barem kakve istorijske podatke.

Istorijski podaci o ovome kraju su i inače vrlo oskudni. Po Dukljaninu su susjedni sjeverni i sjeveroistočni krajevi spadali u područje Travunije,¹⁴ pa bi se na osnovu toga moglo zaključiti da je i naš kraj bio u sastavu Travunije, odnosno kasnijeg Huma. A Travunija je u XIV vijeku bila u vlasti Nemanjića. Ove krajeve je Tvrtko prisajedinio Bosni. U XV vijeku ovdje vladaju Hranići — Kosače (Vuk, Sandalj, Herceg Stjepan)¹⁵ Neposredno pred dolazak Turaka izgleda da je ovdje bio gospodar Matija Korvin. Padom Trebinja pod Turke 1466. g. sigurno je i područje gornjeg toka Trebišnjice potpalo pod Turke. Nije sigurno kojoj je srednjovjekovnoj župi pripadao naš kraj. Susjedne župe su mu bile: Trebinje, Vrm, Rudine i Ljubomir. U periodu stećaka naš kraj su nastanjivala vlaška plemena, koja su se u tome pogledu čvršće vezala za Dubrovnik. Ta plemena su pripadala tzv. Donjim vlasima. Poznato je da su u Mirušama živjeli Vlasi Mirušići, Pilatovci i Vitkovići.¹⁶ Jedan dubrovački izvor iz 1406. godine spominje Vlaha Mirušića iz Miruša,¹⁷ a i natpis na ploči kod crkve sv. Petke spominje Vlaha Mirušića. Miruše su izgleda bile

¹⁴ Marko Vego: *Naselja...* Sarajevo 1067, 117.

¹⁵ Isto tamo, 117 i 101.

¹⁶ Isto tamo, 90 i 131.

¹⁷ Isto tamo, 131.

jedan od najvažnijih vlaških katuna U ovome kraju. Iz toga vremena je sigurno nastalo i naselje Vlahinja, kao i naziv brda Vlahinja, blizu Miruša, čija su se imena zadržala sve do danas.

Oblici slova natpisa na stećcima nam ukazuju neku malu pomoć u nastojanju da naše stačke barem približno datiramo. Po onome kako je Truhelka izložio razvoj lapidarnog pisma, natpis Vukobrata Vlačevića najviše bi spadao u početak XV vijeka, dok je natpis Vukobrata Durđevića nešto kasniji, vjerovatno pripada kraju XV, ali još prije XVI vijeku.¹⁸

Motivi reljefa stećaka nam znače vrlo malo u ovome pogledu. Većina od njih, naročito onih dekorativnog karaktera, javljaju se kroz čitav period stećaka. Jedino kružni vijenci sa rozetama, koji služe kao frizovi, zato što su se pretvorili u čiste dekoracije, a njima slično i arkade, koje su također ovdje došle više kao dekorativan element, mislim da su nešto kasnijeg datuma, više spadaju u XV negoli u XIV vijek. I pravougli štitovi su relativno kasniji motiv.

Upoređujući, tako oblike stećaka i njihove reljefne motive sa onima iz drugih krajeva Hercegovine, koji su već datirani, naročito sa onima iz okoline Stoca,¹⁹ vidimo da ima najviše razloga da se naši stećci stave u XV vijek i kraj XIV vijeka.

Prema svemu što se, po mome mišljenju, u ovome pogledu može uzeti u obzir kao donekle sigurno, spomenici našega područja bi pripadali XIV i XV vijeku, a u tome vremenu još najviše kraju XIV i prvoj polovini XV vijeka.

¹⁸ Dr. Ćiro Truhelka: *Bosančica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1889, knj. IV., 67.

¹⁹ Alojz Benac: *Radimlja*. Sarajevo 1950; Šefik Bešlić: *Stećci na Nekuku kod Stoca*, Glasnik Etnografskog muzeja Beograd, knj. XXI (1958), 155—174; Šefik Bešlić: *Boljuni*, *Starinar* Arheološkog instituta SAN u Beogradu XII 175—205; Šefik Bešlić: *Stećci u Gornjem Hrasnu*, *Naše starine* VII, 91—110.

III

ZAŠTITA SPOMENIKA

Sama evidencija stećaka koja je na terenu ekipno obavljena u maju 1960. godine, a kasnije dopunjena konsultovanjem literature i sređivanjem i proučavanjem prikupljene građe, predstavlja jedan vid njihove zaštite. Međutim, sama evidencija, a pogotovo ako ima mogućnosti da se ona još dopunjava i još bolje dokumentira, nije dovoljna mjera zaštite naših spomenika.

Zato, prije svega, u interesu postizanja što je moguće većeg stepena stručnosti i naučnosti evidencije stećaka područja koje je ugroženo, nužno je tačno tehnički snimiti (napraviti plan) naše likovne najvrednije nekropole u Mistihalju i Grobnice u Kolanjevićima, a onda (i onih jednostavnih nekropola u Zadublju i na Crkvini kod Panika. To će biti moguće uraditi tek kada se posiječe šuma i iskrči šikara na terenu gdje se nalaze te nekropole.

Dane bi svi spomenici jednostavno otišli pod vodu i tako zauvijek bili izgubljeni, potrebno je barem neke vrednije i interesantnije primjerke sačuvati za kasnije proučavanje kao i za prezentiranje širokoj publici. U tu svrhu bismo morali najprije spasiti stećke sa natpisima, i to obadvije ploče kod ruševina crkvice sv. Petke i onaj krst na nekropoli kod crkve sv. Đurđa kod Kolanjevića. Spomenici sa tim natpisima nisu veliki pa neće biti teškoća oko njihovog transporta. Oni bi se mogli prenijeti ili u buduću lapidarij Zavičajnog muzeja u Trebinju ili na jedno sigurno mjesto u Gornjim Mirušama, podalje od obale budućeg jezera, do koga ne bi bilo teško doći željeznicom ili cestom iz Bileće ili iz Trebinja. Naravno, i ćirilske natpise iz dvorišta crkve u Kosijerevu, moramo prenijeti na sigurno i dostojno mjesto. Pošto Kosijerovo pripada teritoriju NR Crne Gore, pretpostavljam da je za te natpise zainteresovan Zavičajni muzej iz Nikšića, koji će ih vjerovatno, po odobrenju Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, prenijeti u svoju zbirku, osim ako ih ovaj ne ustupi Trebinju, gdje bi oni također dobro došli. Od ostalih stećaka mislim da bi trebalo prenijeti:

1. sa nekropole u Mistihalju slijedeće primjerke: visoki sanduk koji je u skici označen pod brojem 14, visoki sanduk broj 15, manji visoki sanduk na postolju broj 16, visoki sanduk na postolju broj 17, zatim visoke sanduke na postoljima koji su označeni brojevima 22, 24, 25 i 26;

2. sa nekropole Grobnice kod Kolanjevića 3 primjerka i to: sljemenjak koji u priloženoj skici nosi broj 8 i visoke sanduke na postoljima koji su obilježeni brojevima 1 i 2;

3. sa nekropole uz crkvu sv. Đurđa kod Kolanjevića, pored već navedenog krsta sa natpisom trebalo bi prenijeti još i ploču sa motivom žene i preslice;

4. sa nekropole Mostište bilo bi nužno prenijeti sanduk broj 4 sa originalnim ukrasom;

5. sa nekropole kod izvora Trebišnjice prenijeti obadvije ploče.

Principijelno, stećke ne bi trebalo prenositi u zgrade ili uopšte u zatvorene prostore, jer oni najbolje dolaze do izražaja i najpravičnije se doživljuju na otvorenom polju, a u svom ambijentu, in situ, ili pak na takvom mjestu koje se ne razlikuje mnogo od prvobitne situacije. Zato se ne zalažem za prenos predloženih stećaka u muzej nego na neko istaknutije mjesto blizu sadašnjeg mjesta, tj. negdje blizu obale budućeg jezera, ali i blizu ceste

ili željezničke pruge, radi lakšeg pristupa publike. Tako bi se stećci sa Mistihalja mogli prenijeti u blizinu sela Orah, oni iz Kolanjevića na podesno mjesto u Gornjim Mirušama, sa Mostišta u blizinu Aleksića kuća, a sa izvora Trebišnjice se mogu iznijeti samo na brijeg više izvora. Kod novog postavljanja ovih stećaka moramo voditi računa da oni budu orijentirani po pravcu zapad—istok, s tim da sadašnja zapadna strana bude također na zapadnoj, te da se stećci poredaju u nizove.

U više navrata, kada se govorilo ili pisalo o problemu sistematskog proučavanja stećaka kao naše originalne kulturne pojave, konstatovano je da i ispitivanje grobova ispod stećaka treba obavezno da zauzme svoje mjesto u planu radova, što je dosada, manje — više, bio nedostatak svih onih koji su se bavili proučavanjem stećaka. Rezultati iskopavanja grobova dali bi zahvalan materijal za studij običaja sahranjivanja i studij arhitekture grobova, a naročito bi pomogli rješavanju najznačajnijeg pitanja — datiranja ove vrste spomenika. U tu svrhu trebalo bi preduzimati barem manje brojna grobna ispitivanja, a pogotovo tamo gdje nam se za to pruža prilika. Naime, najteže je kod takvih poslova pomicati teške kamenove da bismo nesmetano pristupali kopanju grobnih raka. Ovdje, pak, prije svega na mjestima odakle prenosimo stećke, predviđamo takva ispitivanja. Dakle, na nekropoli Mistihalj trebalo bi ispitati svih 8 grobova ispod stećaka koji će se odatle ukloniti. Osim ovih, treba ispitati 3 groba na nekropoli Grobnice, zatim 2 na nekropoli kod crkev sv. Đurđa, 1 kod sv. Petke, 1 na Mostištu i 2 kod izvora Trebišnjice, jer se i sa tih mjesta pomiču i prenose stećci. Isto tako, iako se tamo ne diraju stećci, smatram da je nužno ispitati po nekoliko grobova na nekropoliama Zadublja i Crkvine kod Panika, i to najmanje po 5 grobova.

U vezi sa proučavanjem stećaka, nužno bi bilo također ispitati temelje starih crkava u Mistihalju i Orahu, koji su poslovi planirani na drugom mjestu.

Ovakvo stanovište u odnosu na pitanje programa akcija na zaštiti stećaka našega područja zauzela je čitava komisija, a i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. U tome smislu je Hidroelektrani Trebišnjica, kao investitoru svih radova na izgradnji hidroenergetskog sistema i kao investitoru akcija za zaštitu spomenika kulture na ugroženom terenu, podnesen predlog sa predračunom koji iznosi nešto manje od jedan milion dinara, koji će, nadamo se, biti usvojen i na vrijeme realizovan.

MONUMENTS FUNÉRAIRES MÉDIÉVAUX (STÉTC HAKS) DANS LA VALLÉE DE LA TREBISNJICA

Dans l'article »Monuments funéraires médiévaux (stétchaks)« l'auteur Šefik Bešliagić communique les résultats des travaux d'équipes effectués sur le terrain en mai 1960, puis le classement et l'étude du matériel réuni en vue de créer un aperçu spécial et scientifique des stétchaks et afin d'élaborer un programme des mesures à protéger des stétchaks dans le haut cours de la rivière de la Trebisnjica, lequel sera submergé.

Dans le premier chapitre on a donné une analyse abrégée des nécropoles médiévales se trouvant auprès de la source de la Trebisnjica à Zadublje, près du village Orah, à Mistihalj, à Crkvina près du village Panik, près de l'église de Saint — George à Kolanjevići, une analyse des tombes à Kolanjevići, des petites nécropoles à Kolanjevići et des nécropoles de Mostište à Miruše de Monténégro. Tout en décrivant des monuments particuliers, l'auteur n'a insisté que sur les exemplaires les plus remarquables en ne présentant que des données principales.

Dans le deuxième chapitre on a fait une analyse des monuments et de leurs particularités ainsi que des examens scientifiques se rapportant à cela. En plusieurs endroits on a fait des comparaisons avec les résultats des études faites sur de ces monuments ensuite sur leurs formes, épitaphes et autres particularités. A la fin on fixe la chronologie des monuments. Dans la zone menacée on a enregistré et traité 467 stétchaks au total, dont 360 pierres tombales, 102 caisses, 3 sarcophages et 2 croix rentrent dans les formes habituelles de ces monuments. De leur nombre total 55 exemplaires ont des motifs de relief, ce qui fait 12%. Il y a 40 sortes de ces motifs et ils font apparition 180 fois environ sur les côtés des stétchaks. L'auteur les a divisés en motifs décoratifs, symboliques et en représentations figuratives, puis en un groupe ayant à la fois un caractère décoratif et symbolique et à propos desquels, pour le moment, il n'est pas possible de prendre une stricte détermination.

Tous les monuments de cette région ont bien des qualités communes aux monuments de cette sorte en Herzégovine, mais dans ce pays il y a aussi quelques motifs originaux. Les épitaphes sont assez rares ici. Elles sont graveées en caractères de l'ancien alphabet bosniaque (»bossantchitsa«). On y rencontre les noms de Vukobrat Vlačević, de Vukobrat Đorđević et du Valaque Mirušić. Malheureusement, sur ces personnages on n'a pas de données historiques autres que celle d'un document des archives de Dubrovnik parlant d'un certain Valaque Mirušić et de Miruša, en l'an moitié du XIVe et à la première moitié du XVe siècle, 1406, au sujet de qui on ignore si c'est le personnage de l'épitaphe du stétchak. Quoique les éléments de la datation plus précise de ces monuments soient assez manquants, l'auteur fait remonter, avec assez de certitude, les stétchaks de cette région à la deuxième tout en leur donnant les XIVe et XVe siècles entiers comme limite plus large.

A la fin de l'article (dans le chapitre III) on expose un programme des travaux à entreprendre pour la protection des stétchaks. Ils consistent avant tout à ce que l'on prenne une documentation complète sur le terrain (reproductions photographiques et techniques après le déboisement de la forêt dont les monuments sont couverts»), puis à ce que les plus précieux exemplaires des monuments soient transportés dans des lieux voisins qui ne seront pas submergés et que les tombes, se trouvant au-dessous des stétchaks à transporter, soient examinés. Pour le transport l'auteur propose en premier lieu quelques monuments de la nécropole à Mistihalj qui d'ailleurs représente dans son ensemble la plus précieuse nécropole de cette région. L'examen des tombes se propose pour la raison que de tels travaux n'ont presque ici. Leurs résultats pourraient bien présenter des données de valeur pour l'étude de la manière d'enterrer les morts, puis pour celle de l'architecture des tombes et particulièrement pour la solution de l'importante question de la datation des stétchaks.

MEDIAEVAL TOMBSTONES IN THE VALLEY OF THE RIVER TREBISNJICA

In the article »Mediaeval Tombstones« the author wrote about the results achieved in 1960 and the study of collected material. He suggested to prepare scientific and expert evidence of tombstones and the measures to protect them in the upper stream of the river, that is in the region which will be overflowed soon.

In the chapter I he gave us a survey of mediaval necropolis near the source of the river Trebišnjica at Zadublje, near the village Orah, at Mistihalji, Crkvina near the village Panik, not far from St. George's Church at Kolanjevići, then at Grobnice by Kolanjevići; he wrote about a small necropolis at Kolanjevici and Mostište at Montenegrin Miruše. Describing them the author emphasized only the most important examples giving only their elementary data.

In the chapter II he analyzed the monuments and their characteristics, comparing these results with those achieved during similar investigations in other parts of Bosnia and Herzegovine. The author was specially interested in relief motives of these tombstones, then in their form, inscriptions and others. At the end he defined their chronology. In this imperilled region he evidenced 467 tombstones totally, of which 360 plates with fundamental forms 102 chests, 3 tomb ridges and 2 crosses. Of all of them only 55 tombstones have relief motives, that is 12% percentage. There are 40 kind of such motives and we can find them about 180 times on tombstones. The author has divided these motives in decorative symbolic and figural.

then a group which have both decorative and symbolic character. All the monuments from this region have much in common with those in Herzegovine, but there are some original motives also. Inscriptions can be seldom found here. If they can be found, they are carved into stone in old Bosnian letters, called »Bosancica«. In the inscriptions these names are mentioned Vukobrat Vlačević, Vukobrat Đorđević, Vlah Mirusic and others. In a document from the Dubrovnik Archives Vlah Mirušić from Miruši is mentioned, the same one who was mentioned in an inscription. Although these monuments can be hardly dated the author puts them in the second half of the XIV and the first half of the XV century. At the end of the article (in chapter III), the author suggested the programme of measures needed to be undertaken for the protection of these interesting and important monuments. First, complete documentation must be collected (to clear away woods where these monuments are scattered, then to photograph them), the most interesting and precious ones must be removed to the places which will not be overflowed. Important thing to be done is to investigate carefully tombs under the stones which are going to be removed. The author suggests to take away several tombstones from the necropolis at Mistihalji which is in the whole the most precious one in this region. The tomb investigation is suggested because work of this kind has never been undertaken. So the results would give very important data for a way of burying the dead. It would help us to know the tomb architecture and a very important task of their origin and date.